

УДК 342.716:343.1

ГАРАНТІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ОСОБИ НЕ ДАВАТИ ПОКАЗАННЯ АБО ПОЯСНЕННЯ ЩОДО СЕБЕ, ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ЧИ БЛИЗЬКИХ РОДИЧІВ

Грицик В.В.,
ад'юнкт кафедри конституційного та міжнародного права
Національна академія внутрішніх справ

У статті визначено сутність гарантій конституційного права особи не давати показання щодо себе чи членів сім'ї. Проаналізовано особливості нормативно-правового закріплення таких гарантій. Розкрито систему гарантій конституційного права особи не давати показання щодо себе чи членів сім'ї.

Ключові слова: *свобода особи від самовикриття, система гарантій конституційних прав, конституційно-правова норма, юридичні гарантії, інституціональні гарантії.*

В статье определена сущность гарантий конституционного права лица не давать показания в отношении себя или членов семьи. Проанализированы особенности нормативно-правового закрепления таких гарантий. Раскрыто систему гарантий конституционного права лица не давать показания в отношении себя или членов семьи.

Ключевые слова: *свобода личности от саморазоблачения, система гарантий конституционных прав, конституционно-правовая норма, юридические гарантии, институциональные гарантии.*

Grytsyk V.V. GUARANTEES CONSTITUTIONAL RIGHT NOT TO TESTIFY OR TO EXPLAIN ANYTHING ABOUT THEMSELVES, FAMILY MEMBERS OR CLOSE RELATIVES

The essence of guarantees of a constitutional human right to the freedom from the self-expose and relatives expose was defined. The features of legal fixing of such guarantees were analysed. The system of guaranties of a constitutional human right to the freedom from the self-expose and relatives expose was determined.

Key words: *liberty of self-expose, system of guarantees of constitutional rights, constitutional law, law-fixed guarantees, institutional guarantees.*

Постановка проблеми. Зламні процеси в українському суспільстві й самосвідомості української нації, які почалися майже рік тому, остаточно детермінували Україну як європейську, прогресивну, демократичну державу. Світоглядні орієнтири кожної окремої людини також змінилися, що породило суспільні вимоги щодо встановлення реальної, а не номінальної законності та правопорядку, а також реальне верховенство права, а не провладних політичних і бізнес-еліт. У таких умовах влада, відповідаючи на потреби громадян, мала змінити саму парадигму державного управління шляхом акцентуації уваги на дотриманні конституційних прав особи та громадянина, гарантії цих прав і миттєве їх поновлення у випадку необґрунтованого незаконного утиснення чи порушення. У контексті революційних процесів одним із провідних у системі конституційних прав стало право особи не давати показання щодо себе чи членів сім'ї, дотримання якого однак залишається досить слабким місцем у роботі правоохоронних органів.

Ступінь розробленості проблеми. Проблема гарантування конституційного права особи не давати показання щодо себе чи членів сім'ї не достатньо розвинена у працях вітчизняних учених, оскільки це питання розглядалося переважно в контексті кримінально-процесуального статусу учасників кримінального судочинства. Разом із тим окремі аспекти гарантій указанного права особи все ж таки були висвітлені в дослідженнях таких учених, як Р.В. Бараннік, С.Г. Волкотруб, А.П. Гетьман, О.В. Грошевой, М.І. Хавронюк та ін.

Метою статті є визначення й аналіз системи гарантій конституційного права особи

не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

Відповідно до мети, завданнями роботи є такі: а) розкриття сутності та природи гарантій права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів; б) аналіз системи гарантій права особи на свободу від самовикриття.

Виклад основного матеріалу. Право особи не давати показання проти себе і членів своєї сім'ї є загальновизнаним міжнародно-правовими актами. Відтак його закріплення в конституції держав є нормою, що демонструє рівень демократизації суспільства й намагання влади створити по-справжньому правову державу.

Свобода особи від самовикриття логічно обґрунтовується необхідністю захисту учасника кримінального процесу від тиску органів слідства або сторони обвинувачення чи навіть суду. Але не варто думати, що захист у цьому контексті полягає в умисному укріпті винної особи від правосуддя. Навпаки, право особи не свідчити проти себе унеможливорює перекручування реальних обставин справи та сприяє всебічному повному дослідженню всіх доказів по справі. Крім того, воно запобігає ситуації, у якій сторона обвинувачення у кримінальній справі намагається довести свої обвинувачення, спираючись на докази, отримані методами тиску і примусу проти волі обвинуваченого. З цих позицій гарантування державою права особи не свідчити проти себе ввачається необхідним доповненням до інституту презумпції невинуватості, що є невід'ємним елементом судового процесу, а також розширює можливості для захисту особи від кримінально-процесуального переслідування.

Право на захист невіддільне від гарантій його здійснення. Закон не лише надає підозрюваному, обвинуваченому, підсудному (засудженому) низку прав, використовуючи які вони можуть захищатися від підозрювань, обвинувачення, а і створює гарантії того, що цих прав будуть дотримуватися. Гарантією забезпечення права на захист є вимога закону, звернена до прокурора, слідчого, ужити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи, виявити обставини, які як викривають, так і виправдовують обвинуваченого, а також пом'якшуючі й обтяжуючі його відповідальність обставини. Тому в органів досудового слідства не повинна виникати необхідність отримання свідчень безпосередньо від особи, що вважається підозрюваною, або його близьких родичів. Дотримання конституційного права особи не давати показання щодо себе чи членів сім'ї є важливим елементом усього кримінального судочинства, без якого воно не може вважатися таким, що реалізоване на засадах законності, демократичності, поваги до честі й гідності особи.

Саме в такому поєднанні – система процесуальних прав обвинуваченого з обов'язком органів, що ведуть процес, забезпечити справжню можливість реалізації прав – принцип забезпечення обвинуваченому права на захист одержує свій найбільш повний, глибокий і дійовий зміст. Право на захист, яке втілюється в тому числі й через гарантування свободи особи від самовикриття, – не лише гарантія інтересів особи, а й гарантія інтересів правосуддя, це соціальна цінність. Тому реалізація вказаного права не є перешкодою розкриттю злочинів, не спричиняє ухилення злочинця від відповідальності, а, навпаки, сприяє здійсненню завдань кримінального судочинства, запобігає слідчим і судовим помилкам [1, с. 193–203].

Гарантії реалізації конституційного права особи не давати показання щодо себе чи близьких родичів мають достатню складну систему, оскільки включають у себе нормативно правові, інституціональні й навіть політичні засоби. Хоча й не існує конкретного алгоритму реалізації вказаного права, але, виходячи зі змісту кримінального процесу, особа не обмежена в можливостях захисту своїх прав. Тобто, вона може використовувати будь-які законні засоби, щоб максимально повно використати власні можливості, які надаються їй у межах того чи іншого кримінально-правового статусу.

Аналізуючи теоретико-методологічні засади правового забезпечення кримінального процесу та сутнісне наповнення права особи не давати свідчення проти себе, доходимо розуміння подвійної природи цього інституту.

По-перше, саме це право, закріплене й у ст. 63 Конституції України [2], і в ст. 18 Кримінального процесуального кодексу України [3] (далі – КПК України), є важливою гарантією захисту прав і законних інтересів особи в кримінальному процесі. Держава, проголошуючи такі засади кримінального провадження, як верховенство права, законність, рівність перед законом і судом, повага до людської

гідності, забезпечення права на свободу та особисту недоторканність тощо, повинна їх гарантувати, і багато в чому саме ця обставина призвела до необхідності закріплення в кримінально-процесуальному законодавстві права особи не свідчити проти себе чи членів сім'ї.

По-друге, аналізоване нами право само по собі вимагає гарантування держави. Гарантії дотримання цього права можна визначити як сукупність інституціональних, організаційних і нормативно-правових засобів, за допомогою яких держава створює належні умови й усуває перешкоди на шляху реалізації особою свого права не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

С.Г. Волкотруб вважає, що свобода від самовикриття в кримінальному процесі означає відсутність у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві обмежень особи (під час допиту слідчими органами чи судом) щодо своєї лінії поведінки за наявності альтернативи – давати показання з приводу обставин, які викривають саму цю особу в учиненні злочину, чи скористатися правом на відмову від давання таких показань. Привілей проти самозвинувачення (ніхто не зобов'язаний свідчити проти самого себе) впливає з такого принципу процесу, як презумпція невинуватості, й означає, що особа, яка проводить розслідування, слідчий, прокурор або суд зобов'язані перед початком допиту роз'яснити допитуваному його право відмовитися давати показання про обставини, що викривають його в учиненні злочину. Такою, що порушує привілей проти самозвинувачення, повинна визнаватися практика допиту як свідка особи, стосовно якої є достатні дані для притягнення її як обвинуваченого. Тому свобода від самовикриття в широкому сенсі розкривається не тільки через відсутність у кримінально-процесуальному законі можливостей нібито правомірного примушування давати самовикривальні показання, а й заборону примусу шляхом протизаконного насильства, катувань, обману, погроз і тому подібних аморальних і протизаконних способів. У цьому сенсі імунітет особи від самовикриття є невід'ємною частиною реалізації таких основоположних конституційних принципів кримінального процесу, як недоторканність особи, право на захист, презумпція невинуватості. Таке розуміння права особи не давати свідчення проти себе повністю відповідає світовій практиці, а тому вимагає належного забезпечення з боку держави в Україні [4, с. 225–229].

Система гарантій реалізації конституційних прав і свобод особи та громадянина, у тому числі й аналізованого в статті права особи не давати свідчення проти себе, надзвичайно розгалужена, оскільки держава, як універсальне інституціональне утворення, має у своєму розпорядженні безліч механізмів та інструментів регулювання всіх аспектів суспільних відносин, серед них і у сфері кримінального судочинства.

Так, суд, прокурор, слідчий зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому,

підсудному, потерпілому, свідкам, цивільному позивачеві, цивільному відповідачеві їхні права, що випливають із положень ст. 63 Конституції України, і забезпечити можливість здійснення цих прав (ст. ст. 18, 42, 65 КПК України). Державні органи, що ведуть процес, не вправі домагатися показань від осіб, які беруть участь у справі й використовують своє право імунітету свідка, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів.

Доцільно навести також і положення Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 01.11.1996 р. № 9. Так, згідно з абз. 2 п. 20, пропонуючи підсудному дати пояснення щодо висунутого обвинувачення та відомих йому обставин справи, суд має водночас роз'яснити йому, а також його дружині чи близькому родичеві зміст ст. 63 Конституції. Якщо під час проведення попереднього слідства підозрюваному, обвинуваченому, його дружині чи близькому родичеві цього не було роз'яснено, показання зазначених осіб повинні визнаватися судом одержаними із порушенням закону, що має наслідком недопустимість їх використання як засобів доказування [6].

Показовими в контексті проваджуваного нами аналізу є Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Ігоря Володимировича Голованя щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009, у якому Конституційний Суд України досліджує проблему практичної реалізації норми ст. 63 Конституції України. Так, згідно з ч. 1 ст. 63 Конституції України, особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Конституційний Суд України зазначає, що кожній особі, зокрема свідкові під час допиту в органах досудового слідства й особам під час надання пояснень у державних органах, має бути забезпечена реальна можливість отримувати правову допомогу для захисту від можливого порушення права не давати показань або пояснень щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, які можуть бути використані у кримінальному процесі для доведення обвинувачення зазначених осіб. Такий висновок підтверджує і практика Європейського суду з прав людини: у рішеннях «Яременко проти України» від 12 червня 2008 р., «Луценко проти України» від 18 грудня 2008 р., «Шабельник проти України» від 19 лютого 2009 р. суд визнав, що використання показань осіб, що вони давали як свідки без участі адвоката чи іншого фахівця в галузі права, для доведення вини в учиненні злочину ними (свідками) або їх співучасниками є порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [7].

Крім того, гарантією є також прямо встановлена у кримінальному законі заборона притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які мають право імунітету свідка. Зокрема, у ч. 2 ст. 385, ч. 2 ст. 396 Кримінального кодексу України (далі – КК України)

зазначається, що особа не підлягає кримінальній відповідальності за відмову давати показання під час провадження досудового розслідування або в суді щодо себе, а також членів своєї сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом, і не підлягають кримінальній відповідальності за заздалегідь не обіцяне приховування злочину члени сім'ї чи близькі родичі особи, яка вчинила злочин, коло яких визначається законом.

Право підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист належить до загально-визнаних принципів міжнародного права й розглядається як необхідна умова забезпечення права на справедливий судовий розгляд (ст. 11 Загальної декларації прав людини, п. 3 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, ч. 3 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права) [8].

Із приводу цього слушним є тлумачення, надане в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» від 23.12.2005 р. № 12, відповідно до якого суди мають розмежовувати передбачені КК України випадки звільнення від кримінальної відповідальності й випадки, коли, відповідно до КК України, вона взагалі неможлива, зокрема якщо особа не підлягає такій відповідальності (ч. 2 ст. 385, ч. 2 ст. 396 КК України) [9].

Гарантією дотримання права особи, наданого коментованою статтею, є також встановлена законом заборона використання доказів, отриманих унаслідок істотного порушення прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-яких інших доказів, здобутих завдяки інформації, отриманій унаслідок істотного порушення прав і свобод людини. Суд зобов'язаний визнати істотними порушеннями прав людини й основоположних свобод, зокрема, отримання доказів унаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поведження чи погрози застосування такого поведження, а також отримання показань чи пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань і не відповідати на запитання, або їх отримання з порушенням цього права (ст. 87 КПК України). Це також прямо впливає з ч. 3 ст. 62 Конституції України, відповідно до якої обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом [10].

Крім того, істотною гарантією забезпечення права особи не давати свідчень щодо себе та членів своєї сім'ї є попередній судовий контроль суду за застосуванням примусових заходів і прийняттям рішень щодо проведення слідчих дій, пов'язаних із обмеженням конституційних прав людини [11].

Отже, гарантією конституційного права особи не давати показань або пояснень щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів досить багато, але для того щоб говорити про їх достатність варто звернути увагу, що

більшість із них має юридичний характер. Вони декларуються державою, як власне й сама свобода від самовикриття, але навіть їх легітимізація шляхом уключення в кримінальне та кримінально-процесуальне законодавства навряд чи може демонструвати їх реальну ефективність.

У цьому контексті важливим убачається неухильне дотримання зазначених гарантій органів внутрішніх справ, прокуратури тощо, але таке дотримання можливе за умов наявності ефективних механізмів моніторингу та контролю за їх діяльністю. З одного боку, такий контроль може здійснювати сама ж держава, але в умовах демократизації суспільства громадськість також повинна бути допущена до процедури моніторингу стану дотримання прав особи і громадянина. Мова не йде про контроль над діяльністю органів правосуддя чи сторони обвинувачення, що суттєво обмежуватиме їхню функціональну здатність реагувати на порушення закону, а виключно про контроль за процесом дотримання прав підозрюваного, обвинуваченого або свідка, що досягається шляхом установаження постійних контактів останнього, зокрема, із захисником або представниками омбудсмена.

За своєю сутністю подібна можливість є інституціональною гарантією дотримання права особи не свідчити проти себе, хоча кримінально-процесуальний статус, зокрема, обвинуваченого передбачає можливість обмеження свободи його пересування чи навіть узяття під варту, але все ж таки номінально держава забезпечує особі можливість реалізації його кримінально-процесуальних і конституційних прав.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що під гарантіями конституційного права особи не давати показання щодо себе та членів сім'ї варто розуміти систему юридичних, інституційних, організаційних, рідше політичних засобів реалізації нею повною мірою на свій розсуд тих чи інших законодавчо закріплених можливостей, які дають змогу захищати зазначене право й реалізовувати в такий спосіб право особи на захист.

Юридичні гарантії права особи не давати показання щодо себе та членів сім'ї закріплюються безпосередньо в Конституції України, а також у кримінально-процесуальному законодавстві та міжнародно-правових актах. При чому деякі з цих гарантій є складовими різних кримінально-процесуальних інститутів, що надає можливість охоплювати всі можливі процесуальні статуси особи. Інституціональні гарантії реалізації особи вказаного права уособлюються насамперед у правореалізаційній або правороз'яснювальній діяльності державних інституцій. Зокрема, мова йде про рішення Конституційного Суду України й узагальнення судової практики Пленумом Верховного Суду України.

Отже, визнаючи свободу особи від самовикриття як один із найважливіших елементів її правового статусу, держава бере на себе зобов'язання щодо забезпечення дотримання цього права. Саме через систему нормативно-правового закріплення відповідних гарантій держава намагається максимально забезпечити можливість особи на реалізацію цього права. Водночас несистемність їх законодавчого визначення, а також недоопрацьованість механізмів їх реалізації породжують необхідність подальших теоретико-методологічних пошуків у цій царині.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : [науково-практичний коментар] / [В.Б. Авер'янов, О. В. Грошевой]. – Х. : Право ; К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 808 с
2. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp/paran4378#n4378>.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/paran498#n498>.
4. Волкотруб С.Г. Гарантії права особи на свободу від самовикриття в кримінальному судочинстві / С.Г. Волкотруб // Університетські наукові записки. – № 4 (32). – 2009. – С. 225–229.
5. Конституція України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Я. Тація. – 2-ге вид., переробл. і доп. – Х. : Національна академія правових наук України ; Право, 2011. – 1128 с.
6. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 р. № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>.
7. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09>.
8. Конституційне право України : [підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти] / за ред. В.Ф. Погорілка. – 4-е вид. – К. : Наукова думка, 2003. – 732 с.
9. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05>.
10. Гетьман А.П. Кримінальний процесуальний кодекс України : [науково-практичний коментар] / А.П. Гетьман. – Х. : Право ; Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» ; Національна академія правових наук України, 2012. – 681 с.
11. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України (від 13 квіт. 2012 р.) / [О.А. Банчук та ін.] ; за ред. О.А. Банчука, Р.О. Куйбіди, М.І. Хавронюка ; Центр політ.-прав. реформ. – Х. : Фактор, 2013. – 1058 с.
12. Бараннік Р.В. Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів її сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Р.В. Бараннік. – Запоріжжя : Запорізький юридичний ін-т, 2002. – С. 172–175.